

Форум розвитку громадянського суспільства «Точка неповернення»,
5 грудня 2019 року, НСК «Олімпійський», м. Київ

Роль і місія громадянського суспільства. Чи потрібні людям «посередники»?

Дорогі друзі!

Я не є ді-джеєм, щоби вправно говорити з такою великою аудиторією, а тому сприйму вас усіх як одну багатолику й багатогранну особу і скажу вам просто: «Вітаю Тебе, Україно»!

Мені відомо, що у представницькій демократії обличчям країни є обране на виборах керівництво. І ми всі прагнемо того, щоб це обличчя було гідним і шляхетним. Проте кожне представницьке обличчя держави має всі ознаки відомого з літератури «портрета Доріана Грея»: воно гарне, поки відображає чесноти народу та його таланти. І відразливе, якщо віддзеркалює собою його моральний бруд і бездушність. Бо духовний стан керівництва є лише квінтесенцією духовного стану народу.

Тому моя увага прикута до того першоджерела влади – народу. І доки народ ігнорує цінності, за якими мав би жити, доти ним керуватимуть уряди, які будуть ігнорувати його самого.

Проте є в Україні одна особливість, вдало підмічена британським аналітиком Джеймсом Шерром: «Росія – країна з сильною державою і слабким громадянським суспільством. Україна – країна зі слабкою державою і сильним громадянським суспільством». Ці слова дають гарні рамки для аналізу заявленої теми, бо відразу розвертають наш погляд до того, що відбувається у нашому суспільстві і з нашим суспільством.

Не лише у світі, а й у самому нашому народі існує традиційне нерозуміння природи України, а відтак і певна аберація зору. Захід бачить здебільшого нашу вітрину – державу, бачить корумпованого чиновника – і, відповідно, втомлюється від України (сумнозвісне *Ukraine fatigue*). Тому я особливо вдячний послам демократичних держав та Європейського Союзу за ваше прагнення побачити інше обличчя України, яке сьогодні представлено в цьому залі.

Я не заперечую роль держави у наведенні порядку в країні. І йдеться не про те, що ми маємо в суспільстві підмінити державу,

створити «державу в державі». По-перше, це неможливо, а по-друге, це було б і шкідливо. **Проте у громадянського суспільства є завдання навіть важливіше: змусити державу бути справедливою та ефективною.**

Українські революції неспростовно довели: більшість найголовніших державотворчих імпульсів в Україні насправді йшли не від держави до громадянського суспільства, а навпаки. Приклад – волонтерський рух. Він підставив плече нашій армії у той момент, коли вона була практично демонтована. А тим самим він порятував честь нашої держави, бо інакше ми б не вистояли.

У цьому сенсі я надзвичайно критично сприймаю тезу очільника Офісу президента п. Андрія Богдана про те, що команді глави держави не потрібні посередники для спілкування з людьми. Ми знаємо, чим обернулося для народу «безпосереднє» спілкування з ним більшовиків. Усі структури громадянського суспільства – преса, політичні та неурядові організації, культурні осередки й Церква – є передусім важливими «подушками безпеки», які не дають державі розчавити людину, не об'єднану у спільноти.

Проте безпекова функція громадянського суспільства таким захистом людини не обмежується. Вона полягає ще й у тому, щоб захистити й державу від неї самої, від її авторитарних інстинктів, від її спокус. Одна людина точно цього не зробить, натомість коли «разом нас багато», то включається дія, може, й не зовсім політкоректної, але слухної української народної приказки: «Гуртом і батька добре бить».

Однак тепер, коли ми трішки прояснили роль громадянського суспільства, варто придивитися до того, *яким* воно має бути і *які* на ньому лежать відповідальності.

1. Бачити, яку Україну ми будемо

Ще 1988 року в розмові з моїми побратимами – українськими політв'язнями я сформулював визначальну для мене тезу: «Не можна збудувати новий будинок, маючи в голові старі креслення». Подібна думка циркулює в суспільстві у такому варіанті: «Яку партію не будуй – все виходить КПРС». Отже, громадянське суспільство має передусім змінити старі креслення у своїй голові, зокрема дати чітку відповідь на сумнозвісне запитання Леоніда

Кучми, тоді ще Прем'єр-міністра України: «Скажіть мені, яку державу будувати, і я її збудую».

На це запитання можна відповісти з різних ракурсів, але почну я з того, що означає бути українцем. За основу я візьму головний документ Ініціативної групи «Першого грудня» – «Українську Хартію вільної людини»:

«Сучасне поняття української нації виходить за етнічні межі і є явищем політичним, яке стосується й охоплює кожного українського громадянина. Бути українцем означає усвідомлювати свою причетність до України і розвивати інтелектуальну, духовну та політичну україноцентричність».

Ця модель політичної нації спершу виглядала штучною для багатьох українців, проте Революція гідності все розставила на свої місця: на Майдані за наше гідне майбутнє стояли поруч українці і євреї, кримські татари й етнічні росіяни. Стояли православні і греко-католики, римо-католики й протестанти. Стояли україномовні й російськомовні.

Майдан був торжеством інклюзивності. Як мовиться у тій же Хартії: ***«Не існує ані галицького, ані донецького, ані одеського, ані київського народів... Наші регіональні особливості не перетворюють нас на різні народи, а лише збагачують національну спільність».*** Бо коли довкола одного столу сходяться різні субідентичності і співпрацюють разом, виникає так званий «ефект Медичі», тобто творче піднесення і примноження енергії.

Фактично тут ідеться про реалізацію в Україні європейської формули «єдність у багатоманітті». Я переконаний, що саме в цьому – успішне майбутнє України. Тому відповідь на запитання Леоніда Кучми недавно вже сформулювали мої молоді друзі: ***«Будуймо країну win-win».*** Будуймо країну розмаїтостей, які шанують одна одну і вчаться співпрацювати.

2. Зберігати вірність верховенству права

Відповідальність за дотримання верховенства права лежить передусім на органах державної влади. Проте в Україні з цим якраз і біда: міняються влади, але незмінним залишається телефонне

право; суди й прокуратура, очолювані «на 100% людьми влади», перетворилися на інструменти зведення політичних поракунків; принципами їхньої діяльності й далі залишаються «вибіркове правосуддя» й «політична доцільність». Винятки, звичайно ж, є, але вони лише підтверджують правило.

Утім, відповідальність за такий стан справ лежить не лише на керівництві держави. Нагадаю іще раз: зіпсутість влади – це лише екстракт тієї зіпсутості, що гніздиться в самому народі. Тому громадянське суспільство має контролювати не лише владу, а й самого себе.

Згадана вже Хартія стверджує: **«Демократія... існує лише там, де є переважна більшість людей, здатних її захищати і водночас їй підпорядковуватися»**. Наші революції показали, що в першому ми можемо бути сильними, тоді як у другому – слабкі. Проте інше громадське об'єднання – Несторівська група – недаремно зазначила: **«Перехід до сталого розвитку й відкритого доступу стане можливим тоді, коли люди навчатися не лише боротися за згадані цінності, а й жити відповідно до них»**.

Іншими словами, **мало вибороти демократію – треба ще й щодня підпорядковуватися демократичному верховенству права**, а не зловживати демократією задля власної безкарності та сваволі. Захищати демократію, тобто захищати порядок, а не захоплюватися ідеєю «твердої руки». Бо тверда рука встановить порядок, але лише коштом твоєї свободи. Часом люди мають ілюзію, що «тверда рука» буде справедливою, але озирнімося на історію: так не було в жодному випадку! Бо навіть якщо спершу карали винуватих, то згодом бралися і за невинних.

Принцип рівності всіх перед законом означає не лише формулу «бандитам – тюрми». Це також і подолання тих радянських звичок, які вперто сидять у нас самих: «закон – що дишло: куди повернеш, туди й вийшло»; «всі рівні, але є й найрівніші»; «суворість законів компенсується необов'язковістю їхнього виконання». Іншими словами, **верховенство права – це також і стан нашої правової свідомості, стан нашої душі**.

3. Подолати патерналізм

Прагнення бути вільним є зрозумілим для кожного. Образно кажучи, раб теж хоче бути вільним. Однак між «хотіти» і «бути» є певна дистанція. Європейська традиція поєднує свободу з відповідальністю. Про це саме говорить і Українська Хартія вільної людини: **«Бути вільною людиною — це насамперед означає брати на себе відповідальність»**. І далі: **«Відповідальність за своє життя, а отже, його успіх, добробут і щастя нікому не може бути переданою. Ми самі несемо відповідальність за себе»**.

Дух суспільного патерналізму проникає крізь наші мембрани непомітно, але заражає нас надовго. Він нашіптує нам, що «всі нам щось винні», що «нам, білим і пухнастим, чогось не додають». Пригадуєте, як подібну мову чула біблійна Єва, і що з цього вийшло? Проскануйте свою душу і мозок і, якщо виявите цей вірус, дайте команду: «Delete».

Патерналізм прирікає нас на пасивну залежність від влади – натомість активна самоорганізація знизу змушує владу бути залежною від нас, тобто суспільства. Той, хто залежний від влади, рано чи пізно береться за вила, коли вже несила витримувати зневагу з боку влади. **Той, хто розбудовує державність знизу, береться не за вила, а за розум.**

Патерналізм шкодить нам і в міжнародних справах. Ми прагнемо повернутися в Європу, проте ніяк не набудемо повноцінної власної суб'єктності, яка немислима без європейських цінностей. Відтак не помічаємо, як повертаємося у стару «лижню» і **патерналістські очікування від Москви замінюємо на патерналістські очікування від Брюсселя.**

4. Пізнати особливості українського «маятника»

Чимало людей стривожені тим, що якась незрозуміла сила штовхає нас від однієї крайості в іншу. Не один від цього впадає в депресію. То як же зрозуміти природу отого українського «маятника»?

Що ж, загалом суспільний «маятник» є ознакою демократії. В один момент свого розвитку демократичне суспільство ставить наголос на забезпеченні свободи ринку і невтручанні держави, у другому – на втручанні держави задля забезпечення соціальних

інтересів населення. Для демократичних країн такий «маятник» ніякої загрози не несе: зовнішня безпека держави гарантована.

В українських реаліях цей «маятник» набув специфічних ознак: він коливається між національною ідеєю та ідеєю соціальною. В один період люди готові жертвувати своїм добробутом заради «вищих цілей», в інший – жертвувати «вищими цілями» заради соціальної справедливості. Коли «вищі цілі» здаються захищеними, тоді людей починає боліти їхня соціальна незахищеність. Коли ж, навпаки, їхні базові соціальні потреби забезпечені, тоді увага перемикається на проблеми свободи і якості життя.

Епоха Майдану була торжеством національного дискурсу. Вона утвердила демократичні цінності та громадянські свободи, подбала про військову безпеку держави (армію) і духовну її безпеку (томос про автокефалію Православної Церкви України). Цього року знайшлися голоси, які радісно проголосили «кінець епохи Майдану», і тепер на порядок денний вийшли проблеми так званого «зубожіння» (чи точніше – нереалізованості соціальних очікувань) і соціальної справедливості.

В принципі, і національна, і соціальна ідеї є легітимними – демократична ідея покликана їх обох гармонізувати. Проте в Україні все інакше, бо ми живемо на цивілізаційному розламі. У нас цей «маятник», зберігаючи ті самі класичні риси, набуває додаткових значень, оскільки близькість геополітичного велетня-Росії вносить шалені збурення у нашу «планетарну» демократичну орбіту. В результаті там, де мало б бути гармонійне взаємодоповнення національного й соціального дискурсів, ми отримуємо між ними болісний конфлікт.

Відтак зазнає спотворення й сам соціальний дискурс. Одне діло – використовувати зовнішні позики на підсилення соціальних проектів, перерозподіляти національні блага на користь людей у потребі тощо. Зовсім інша річ – зниження тарифів на газ через «дружбу» з Росією та збільшення енергетичної залежності від неї. В результаті ми потрапляємо в пастку специфічного «бартеру»: соціально вразливі люди можуть отримати тимчасові соціальні пільги з боку Росії, але лише в обмін на нашу національну, культурну та релігійну безпеку.

Тому соціальна ідея в нинішній Україні приходить не в чистому вигляді, а в російській обгортці. Майданний дискурс не відсторонюється як тимчасово неважливий, а заперечується як хибний. Тому ми й бачимо маятникове коливання від «прозахідного» до «проросійського», від «національного» до «малоросійського». **А головне: у крайньому «лівому», «малоросійському», положенні Україну підстерігає роззявлена паща путінського режиму.** І сьогодні Кремль із насолодою спостерігає, як очманіло Україна сама летить у цю роззявлену пащу.

Отже, будьмо обачні! Ми не можемо змінити ні природу демократії, ні характеру нашого північного сусіда. Проте ми можемо змінити себе і врешті усвідомити причину тих глибинних розколів, які нуртують у нашій соціально-політичній психології. І мусимо це зробити до того, як станеться непоправне.

5. Навести лад із цінностями, за якими живемо

Моя дисидентська молодість припала на час «розвиненого соціалізму», і я лише тепер усвідомлюю, наскільки світоглядно простим був цей час: попри брехливу радянську пропаганду, люди спроможні були розрізнити правду й брехню, добро і зло. Тому лінія між добром і злом була для нас, дисидентів, окреслена доволі чітко. Проблема полягала лише в тому, щоб заглушити інстинкт самозбереження і стати на бік добра, витримуючи при цьому переслідування з боку КДБ.

Молодість більшості з вас припала на час «розвиненого релятивізму», а тому замість чорно-білої картини світу вам доводиться мати справу з різними відтінками сірого. Тож головна проблема тепер полягає в тому, щоб здійснити ціннісне перезавантаження і в тій сірій мішанині добра і зла вибороти бодай невеличкий плацдарм для правди.

Одна з причин нашої неспроможності ефективно опиратися злу є брак довіри між людьми, а значить і брак міжлюдської солідарності. Так, ми вміємо бути солідарними на майданах, у натхненній боротьбі – і не вміємо подолати взаємну недовіру в час емоційного згасання.

Отож завдання громадянського суспільства – зростати у гідності, розсердитися на себе, що дозволяємо негідникам помикати нами...

Взятися за руки і творити нові мережі довіри. Не зраджувати одне одного за найменшої вигідної нагоди, дотримуватись прийнятих правил гри і нарощувати кола солідарності.

Подібно до того, як у пошкодженому організмі нервова система регенерує нервові волокна і зв'язки, так і громадянське суспільство повинне регенерувати міжлюдські контакти і спроможність діяти разом. Ліком від вірусних інфекцій суспільства є саме те, у що вони цілять: наші цінності. Саме скріплення цінностей дає імунітет.

Двадцять вісім років нашої незалежності українські уряди намагалися реформувати країну, виносячи за дужки проблему цінностей. Ми надіялися на нову Конституцію і парламентаризм, проте Конституція стає папірцем, якщо народ живе за іншими принципами, а парламентаризм буксує, якщо ми ігноруємо якість самих парламентарів. Наші демократичні інститути травмовані імітаціями; їх пронизують маніпулятивність, обман, корупція й кумівство. Нині у світі поширюється ще один вірус: класичні органи влади стають наче бутафорними, тоді як найважливіші рішення приймаються невеликим колом утаємничених. Зріє тяга до гіперконтролю й автократії.

Подібні приклади можна нанизувати й далі, але вже очевидно, що в усіх цих випадках **маємо одну і ту саму картину**: ми пробуємо змінити країну згори, перетасовуючи політичні еліти, міняючи риторику, ідеологічні гасла і стиль розмови з народом, але за дужками залишаємо цінності. В результаті маємо те, що маємо, і я вже втретє змушений повторити той самий висновок: **порочність влади – це лише екстракт тієї порочності, що гніздиться в самому народі**. Міняючи уряди, але не міняючи цінності, ми уподібнюємося тим, хто збиває з яблуні яблука, сподіваючись, що навесні яблуня вродить груші.

Коли йдеться про виведення суспільства зі стану моральної кризи, я не вірю в закони, спущені згори. **Закони справді підтримують моральне здоров'я суспільства, але не роблять його праведним**. Ось чому **справжні зміни в суспільстві починаються з духовної трансформації людей**. Можна запозичити чудові моделі парламентаризму й демократії, але якщо люди в цій державі деградують духовно – ті моделі не спрацюють.

Отож, друзі, перед вами вибір. Ви можете й далі йти протореним шляхом ігнорування принципів, але тоді не дивуйтеся, що започатковані вами справи рано чи пізно занепадуть. І навпаки, ви можете взятися за руки, окреслити коло і сказати всюдисущому злу: **«Це – моя територія. Тут панує Добро, яким є Правда і Любов. Тут тобі входу нема».**

Повірте, це не утопія. Майже 50 років тому мої побратими-дисиденти реалізували саме цю формулу: «Живучи в невольній державі, вони поводитися так, начебто вони вільні» (Андрей Амальрік). Так і ви, живучи в державі з травмованими цінностями, поведіться так, щоб люди бачили: ви – ціннісно інші. Тому я й завершу своє слово відомим закликком: якщо хочете змінити Україну, то прислухайтесь до слів Махатми Ганді і **«станьте тією зміною, яку хочете здійснити!».**

Мирослав Маринович